

Соціально – економічні передумови первісного нагромадження капіталу при класичному та інверсійному типі формування ринкової економіки.

Social-economics prerequisite the beginnings of primary accumulation capital in the classical and inversion types forming market economy.

Социально-экономические предпосылки первоначального накопления капитала при классическом и инверсионном типе формирования рыночной экономики.

НІКІТІНА ТЕТЯНА, асистент кафедри теоретичної та прикладної економіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ринкова трансформація економічної системи України відбувається за умов інверсійного типу розвитку. Одним з основних процесів у системі ринкового трансформування є процес первісного нагромадження капіталу (ПНК). Для з'ясування особливостей первісного нагромадження капіталу при інверсійному типі ринкового трансформування, актуальним є дослідження витоків та закономірностей класичного нагромадження капіталу.

Метою даної статті є дослідження соціально – економічних умов виникнення та первісного нагромадження капіталу при класичному та інверсійному типі формування ринкової економіки. Досягнення поставленої мети можливо через з'ясування основних закономірностей нагромадження капіталу, виявлення спільного та відмінного в механізмі класичного нагромадження капіталу та нагромадження капіталу в умовах інверсійного типу розвитку.

Процес первісного нагромадження капіталу досліджувався такими вченими, як А.Сміт, Д.Рікардо, Симон де Сисмонди, К.Маркс, Дж.Хікс, К.Вікселль, Д. Гобсон, Дж. М. Кейнс, та ін. Серед сучасних українських та російських науковців, що досліджують процеси нагромадження капіталу, можна виділити А.Гриценко, О.Бандурка, Е.Краснікова, Н.Дзюба, А.Куліш, та ін.

В класичній економічній науці нагромадження капіталу визначається як процес перетворення частини прибутку на капітал. Збільшення, накопичення майна, грошових засобів, основних засобів і таке інше, тобто перетворення частини доданої вартості на різні форми капіталу. Нагромадження капіталу можливо лише за умов розширеного відтворення, при якому на ринку існують додаткові робоча сила і засоби виробництва, що є необхідною умовою перетворення частини доданої вартості на капітал. Як одна з соціально – економічних форм розширеного відтворення, нагромадження капіталу характеризується

еволюцією відносин власності, розвитком продуктивних сил, технологічного способу виробництва.

Первісне нагромадження капіталу – як економічну категорію – першим ввів представник класичної школи А.Сміт, і обґрунтував його, як економічний процес примноження всіх факторів виробництва в руках підприємця або нації. У своїй праці “Дослідження про природу і причини багатства народів” (1776р.), А.Сміт розглядає капітал, як невикористаний на споживання запас продукції, який, в свою чергу, дає прибуток, або за його допомогою створюються нові блага. Основна ідея А.Сміта в цьому русі – нагромадження капіталу є результатом ощадливості¹. Тобто, А.Сміт розглядав ощадливість, схильність до ризику, підприємливість та ін, як найважливішу передумову і фактор формування індивідуальних капіталів. І зовсім не враховує насильницьке масове відокремлення виробників від засобів виробництва.

Цю проблему підіймає і розкриває К.Маркс². Він визначає нагромадження капіталу як капіталізацію доданої вартості, і, розглядає процес первісного нагромадження капіталу не тільки як процес перетворення частини доданої вартості в капітал, а, і як процес масового і переважно насильницького відокремлення виробників від засобів виробництва і концентрації засобів виробництва у вузького кола. Головною економічною передумовою виникнення капіталу став процес відокремлення працівників від засобів виробництва і перетворення робочої сили на товар на етапі розвитку товарного виробництва. В цей час відбувається первісне нагромадження капіталу. Наслідком відокремлення товаровиробників (дрібних) від засобів виробництва стало різке збільшення найманих робітників, які були позбавленні як засобів виробництва, так і засобів існування. Просте товарне виробництво поступово перетворюється на капіталістичне, виникають капіталістичні виробничі відносини і починає функціонувати промисловий капітал.

За Марксом, насильницьке відокремлення товаровиробників від засобів виробництва має назву “так званого первісного нагромадження капіталу”, і є загальною рисою і закономірністю становлення капіталізму в будь – якій країні, що трансформується від феодалізму до капіталізму. Звичайно, в кожній країні ці процеси трансформації проявляються в конкретних формах, маючи як загальні так і специфічні властивості.

¹ Сміт А. Исследование о природе и причинах богатства народов. М., 1962. -557с., С.249.

² Маркс, Карл. Капитал. Критика политической экономии. (Предисл. Ф.Энгельса. Пер. И.И. Скворцова – Степанова). Т.І М., Политиздат, 1973. Т. І. Кн.І. Процесс производства капитала. 1973.- 907с.

Вчений вважається засновником соціально – економічного підходу виникнення і функціонування капіталу. Так капітал³, як система виробничих відносин, виникав і починав функціонувати за наявності наступних соціально - економічних умов. По-перше, головним мотивом діяльності виробника є особисте збагачення. По-друге, товарне виробництво та обіг повинні мати достатньо високий розвиток. Наступною умовою є певна ступінь концентрації виробництва й капіталу (концентрація у частини господарюючих суб'єктів значної долі засобів виробництва). І, нарешті, відсутність власних засобів виробництва, що необхідні для організації власної підприємницької діяльності, у основної частини економічно активного населення, тому вони змушені працювати за наймом.

Тобто, за цим підходом, капітал як економічна категорія, розглядається з урахуванням специфічних суспільних відносин, що виникають за певних історичних умов. Капітал трактується як самозростаюча вартість, яка в процесі виробництва приносить додаткову вартість. Капітал ототожнюється з капіталістичними виробничими відносинами експлуатації найманої праці.

Досліджуючи соціально – економічні передумови виникнення та первісного нагромадження капіталу в умовах ринкової трансформації, треба звернутися до так званого класичного ПНК, що відбувалося у всіх країнах при трансформації феодальної економіки в капіталістичну. Історично, процес первісного нагромадження капіталу відбувався в Англії з кінця 15ст., (в класичній формі – до кінця 17 ст.), у Франції – 16 - 18 ст., в Росії – з кінця 17 ст. до 60 – 70 рр. XIX ст. в Німеччині – 18 ст. – до 2 половини XIX ст. в Японії – з кінця 18 ст. до 70 рр. XIX ст.⁴.

Найяскравіше процес ПНК був виражений в Англії, в інших країнах ПНК відбувалося з певними особливостями. Найбільш потужним, першим поштовхом ПНК став аграрний переворот в Англії в XV ст. Оскільки, при феодалізмі основним засобом виробництва була земля, то, відповідно, першою галуззю, де здійснювалось ПНК стало сільське господарство. Аграрний переворот в Англії призвів до примусового позбавлення селян землі, що надзвичайно загостило соціальні суперечності. Далі, у XVI ст. у результаті реформи церкви (Реформація), держава експропріює землі, що належали католицькій церкві, і селяни, що жили та працювали на цих землях, також позбавляються їх. Тим самим відбулося відокремлення селянина як безпосереднього виробника від засобів виробництва і перетворення його на найманого робітника.

³ Маркс, Карл. Капитал. Критика политической экономии. (Предисл. Ф.Энгельса. Пер. И.И. Скворцова – Степанова). Т.І М., Политиздат, 1973. Т. I. Кн.І. Процесс производства капитала. 1973.- 907с., С. 163-164, 725-728.

⁴ Бор М. История мировой экономики: Конспект лекций. – 2-е издание, переработанное и дополненное. – М.: Издательство «Дело и Сервис», 2000. – 496с., С.115

Іншою передумовою ПНК, стали Великі географічні відкриття, які сприяли розвитку світових продуктивних сил, утворенню перших колоніальних імперій, становленню світового ринку. З колоній до метрополій почали надходити великі маси коштовних металів, що призвело до різкого зростання цін спочатку на сільськогосподарські продукти, а потім і на інші товари на ринках західноєвропейських країн. Але зростання цін було спричинено не тільки стрімким надходженням драгоцінних металів на ринки Європи, але і тим, що витрати на видобуток золота та срібла різко впали, і відбулося знецінення коштовних металів. Внаслідок цього, поглиблюється соціальна нерівність, оскільки погіршилось становище селян, найманих робітників, землевласників, які отримували фінансову ренту, в той же час торговці, промисловці збагачувались. Таким чином прискорюється процес ПНК і розклад феодального суспільства. Великі географічні відкриття перетворили європейську середземноморську торгівлю на світову. Цей факт, а також різке збільшення грошової маси в обігу, підштовхнули розвиток банківської справи та зовнішньої торгівлі. Західна Європа змогла покрити торговий дефіцит з країнами Сходу, завдяки надходженню колоніального золота. Головним джерелом доходу стає зовнішня торгівля, що сприяє виникненню нових форм організації торгового капіталу (акціонерні компанії, біржі і т.ін.) зокрема, а також становленню фінансової інфраструктури ринку взагалі. Надходження з колоній золота та срібла призвело до зниження відсоткових ставок, що сприяло розвитку морської торгівлі та активізації промисловості. Таким чином важливу роль у процесі ПНК відіграє торгівля.

Ще однією передумовою ПНК стала податкова система, а саме політика протекціонізму, яка підтримувала власного виробника, встановлюючи велике мито на імпортовану готову продукцію і забороняючи вивозити з країни сировину та продукти харчування. В цей час формується перша економічна концепція – меркантилізм. За твердженням меркантилістів багатством країни є гроші, а джерелом цього багатства є зовнішня торгівля, тому від держави вимагали проводити політику протекціонізму.

Наступною передумовою виникнення та первісного нагромадження капіталу стала поява мануфактурного підприємства, для якого були необхідні певна достатня кількість матеріальних засобів та наймані працівники. В цей час у Нідерландах (1572 – 1609) та в Англії (1640 – 1649) відбуваються буржуазні революції, трансформується фінансова система, створюються банки, виникає та поширюється кредит, відбувається стрімкий економічний розвиток цих країн.

Важливим фактором розвитку продуктивних сил став промисловий переворот, тобто перехід від ручної праці на мануфактурах до машинної праці на фабриці. Цей перехід від мануфактурного до машинно – фабричного виробництва став поштовхом для переходу від простого товарного виробництва, що використовує особисту працю товаровиробників, до

капіталістичного товаровиробництва, що ґрунтується на використанні найманої праці. Під впливом дії закону вартості, відбувається поступова диференціація товаровиробників, в залежності від відповідності їх трудових витрат на виробництво товару і суспільно – необхідних витрат праці. Товаровиробники, у яких трудові витрати перевищували суспільно – необхідні витрати на виробництво продукції, поступово розорялися і перетворювалися на найманих працівників. І навпаки, товаровиробники, у яких трудові витрати на виробництво продукції були нижчі за суспільно – необхідні, поступово збагачувалися і накопичували капітал. Таким чином, поступово відбувалося соціально-економічне розшарування суспільства.

Первісне нагромадження капіталу є характеристикою і властивістю перехідного до капіталізму періоду. Таким класичним переходом вважається перехід від феодалізму до капіталізму, або від різних добуржуазних способів виробництва – до капіталізму. Однак, наприкінці ХХ ст., капіталізм виникає після соціалізму, переважно у країнах постсоціалістичного табору, у тому числі і в Україні. При чому, треба врахувати, що відбувається ринкова трансформація інверсійного типу, тобто формування ринкової системи в умовах індустріального суспільства.

При класичному формуванні ринкової економіки відбувається перехід від аграрного суспільства до індустріального, перехід від “...дрібно приватної власності до крупнішої, від вільної конкуренції до олігополії, монополії та різноманіття ринкових структур, від вільного ціноутворення до включення механізмів державного регулювання цін.”⁵.

На відміну від класичного типу формування ринкової економіки, трансформація економічної системи України відбувається у вже існуючому індустріальному суспільстві (з елементами доіндустріального та постіндустріального) і має інверсійний характер. Тобто, відбувається трансформація змішаної економіки, що функціонує на директивно – плановій основі, у змішану економіку, що базується на ринковій основі. Характерною особливістю для України є те, що відбувається трансформація від підсистеми єдиної економічної системи колишнього СРСР, до нової цілісної національно орієнтованої економічної системи. При інверсійному типі ринкового трансформування відбувається формування ринкової системи в умовах вже існуючого індустріального суспільства, відбувається перехід від “...загального одержавлення власності до розвитку різноманіття її форм, від державної монополії до

⁵ Гриценко А. Структура ринкового трансформування інверсійного типу. // Економіка України. 1997. №1. с.4-10., С.6.

включення конкурентних засад, від директивно – планових цін до вільного ціноутворення тощо.”⁶.

Процес первісного нагромадження капіталу є основоположним у структурі ринкового трансформування, і, має як спільні риси, так і відмінності у класичному та інверсійному типі ринкового трансформування. До спільних рис можна віднести наступні. По-перше, первісне нагромадження капіталу, як і раніше, має стихійний характер. По-друге, фінансова сфера сформувала торговий та банківський капітал, нагромаджується грошовий капітал, який поступово інтегрується у промисловий капітал. По-третє, відбувається соціально – економічне розшарування суспільства.

Серед відмінностей у процесі нагромадження капіталу можна виділити наступні. По – перше, в постсоціалістичних країнах первісне нагромадження капіталу відбувається в індустріально розвинутих країнах, і, характеризується глобальною реструктуризацією економіки. У цих умовах домінуючу роль серед засобів виробництва відіграють індустріальні виробничі фонди підприємств. Як наслідок, приватизація стає одним з головних методів ПНК. Відбувається відокремлення товаровиробника від засобів виробництва за допомогою приватизації державного майна і перерозподілу цього майна та зосередження його серед вузького кола (номенклатура, тіньовики, криміналітет). Причиною цього стало те, що переважна частина населення не могла скласти конкуренції при цьому перерозподілі через свою неплатоспроможність. Окрім цього вартість об’єктів, що приватизуються, була штучно навмисно занижена цією ж номенклатурою. Але сутність процесу ПНК не змінюється, як і раніше відбувається практичне відчуження працівника від засобів виробництва і правове закріплення цього відчуження. Відмінність від класичного ПНК полягає у засобі виробництва від якого відчужується працівник. При класичному ПНК у якості основного засобу виробництва виступає земля, а в ринковій трансформації інверсійного типу - у якості засобу виробництва виступають індустріальні виробничі фонди.

Наступна відмінність полягає в тому, що процес первісного нагромадження капіталу відбувається дуже стрімко та зжато в часі, революційним шляхом а не еволюційним як це було при класичному ПНК.

І, нарешті, відбувається масовий відтік нагромадженого в країні грошового капіталу за кордон, що, в свою чергу, гальмує процес створення промислового капіталу і збільшує перехідний період.

⁶ Гриценко А. Структура ринкового трансформування інверсійного типу. // Економіка України. 1997. №1. с.4-10., С.6.

У постсоціалістичних країнах первісне нагромадження капіталу відбувається різними методами, в залежності від специфіки економічних реформ, від певної різниці в законодавчій базі і таке інше. Особливістю методів ПНК у постсоціалістичних економіках є те, що національні капітали формуються на тлі величезного перерозподілу активів (майнових та фінансових).

За твердженням професора А.Гриценко “...при інверсійному типі ринкового трансформування суть первісного нагромадження полягає в закріпленні та правовому оформленні відчуження працівників від засобів виробництва і усунення їх часткової прикріпленості до них”⁷. Вчений виділяє два основних методи первісного нагромадження капіталу в цих умовах: це приватизація та інфляція.

Методи ПНК можна поділити за джерелом походження капіталів (тобто спосіб перерозподілу активів) та за характером походження (тобто законність методів ПНК – ПНК може здійснюватися як в легальній так і в кримінальній формах). Основними джерелами ПНК є державні фінанси, майно державних підприємств а також фінанси державних і недержавних підприємств та населення.

У відповідності до джерела походження капіталів виділяють пряме та опосередковане первісне нагромадження капіталу⁸. Пряме первісне нагромадження капіталу трактується, як децентралізація частини суспільної власності (індустріальні виробничі фонди, природні ресурси). Методом прямого ПНК є безоплатна приватизація (платна приватизація може бути застосована якщо при купівлі – продажу майна порушена еквівалентність обміну). Опосередковане первісне нагромадження капіталу трактується, як перерозподіл фінансових коштів держави, підприємств та населення і призводить до формування грошового капіталу. Методами опосередкованого ПНК є, в першу чергу, інфляція а також банківські та фінансові спекуляції, не сплата податків, приховані субсидії за рахунок бюджету та інші.

Що до етапів первісного нагромадження капіталу в Україні , то думки науковців дещо різняться. Так, існує версія за якою процес ПНК пройшов три етапи, що припадали на наступні роки: перший етап – 1960-1984рр, другий етап – 1985-1991рр., третій етап – 1992р.- і до теперішнього часу⁹. Також існує думка щодо декілька іншого часового розподілу етапів ПНК : перший етап – 1988 – 1992рр., другий етап – 1992 – 1996 рр., третій етап – 1997 –

⁷ Гриценко А. Структура ринкового трансформування інверсійного типу. //Економіка України. 1997. №1. с.4-10., С.7.

⁸ Бандурка О.М., Дзюба Н.В. Первісне нагромадження капіталу в економіці України : Монографія. – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 196с., С.60.

⁹ Там само. – С.61.

2000рр., четвертий етап – 2000рр.- і до теперішнього часу¹⁰. На наш погляд більш достовірним є певне поєднання цих думок.

Так, на першому етапі процесу ПНК (1960 – 1984рр.) не існує правових можливостей для легального привласнення, ПНК відбувається приховано, методи ПНК мали лише кримінальний характер. Відбувається перерозподіл активів з суспільної власності в приватну тільки як переведення активів з легальної економіки в тіньову. Як приклад – розкрадання суспільної власності, діяльність підпільних виробничих цехів наркобізнес, незаконні валютні операції та ін. У результаті такого перерозподілу тіньовий сектор економіки в середині 80-х років складав понад 20% національного доходу¹¹.

На другому етапі (1985 –1991рр.) починають формуватись певні правові можливості для легального привласнення, зокрема такими кримінальними методами які поступово легалізуються, як спекуляція, діяльність підпільних цехів, розпродаж ресурсів, валютний арбітраж, прихована приватизація суспільної власності, нецільове використання бюджетних коштів та інші. Відбувається потужне збільшення перерозподілу власності, що призводить до гальмування виробництва, або майже до знищення державного виробництва. Причини цього процесу наступні. Ціни на товари збільшувались штучно, збільшення ціни на товар в основному відбувалося в посередницькому секторі під час нескінченного перепродажу того самого товару. Тим самим ліквідувався товарний дефіцит – нескінченне збільшення ціни на товар і низька купівельна спроможність населення. Заробітна плата не збільшувалася, тобто товар робоча сила коштував так само, а продукція, що виробляв працівник продавалась по штучно завищеній ціні. Отже, завдяки ціні, відбувається перерозподіл капіталів з державної виробничої ланки у приватну посередницьку ланку. В результаті спостерігався ефект замкнутого кола, оскільки підприємство не одержує прибутку (оскільки ціна збільшується при посередництві), а посередник, який отримав свій капітал, не мав змоги направити його у виробництво.

Окрім зниження реальної купівельної спроможності і незацікавленості працівника у підвищенні продуктивності праці до гальмування виробництва призводило і те, що значна частка реалізації виробленої продукції відбувалася в “тіні”, тим самим збагачуючи невелике коло адміністрації або ознайомих з суттю операції осіб. Відповідно, державне підприємство не отримувало фактично заробленого прибутку, і, відповідно, працівники підприємства були не зацікавлені у збільшенні обсягів виробництва.

¹⁰ Мендрул О. Стан і перспективи первісного нагромадження капіталу// Економіка України №7, 2001р., с.8-15., С.8,9.

¹¹ Бородюк В., Турчинов А., Приходько Т. Оценка масштабов теневой экономики и ее влияние на динамику макроэкономических показателей// Экономика Украины. 1996. №11. с.4-16, С.5.

Невизначена легітимність статусу власника призводила до того, що фактичний власник капіталу віддавав перевагу нелегальному вивозу капіталу за кордон. Тим самим, не відбувалося відтворення капіталу в країні (а власне і умов для цього не було), капітал не тільки вилучався з виробництва, а фактично знищувалася основа державних підприємств.

На третьому етапі ПНК (1992-1996рр.) з'являються нові джерела нагромадження, а саме бюджетні кошти, заощадження населення та оборотні кошти підприємств, міжнародні та внутрішні державні позики. Бюджетні кошти перерозподілялися шляхом пільгового кредитування певних осіб, заощадження населення та оборотні кошти підприємств вилучались за рахунок гіперінфляції, а з поступовим вичерпанням інфляційних можливостей ПНК вступили в дію міжнародні позики під гарантію уряду та внутрішні державні позики.

Поштовхом для початку четвертого етапу ПНК стало те, що нагромадженні значні “тіньові” капітали потребували легалізації, окрім того, необхідно було припинити подальше розграбування державної власності. Методом для вирішення цих задач стало проведення легальної приватизації та введення інституту приватної власності. У часовому просторі приватизаційний етап ПНК займає місце з 1992р. і до теперішнього часу, а найбільш активна фаза цього етапу припадає на 1997-2000рр. (тому ці роки доцільно виділити в окремий етап ПНК). Приватизаційний етап ПНК можна поділити на чотири стадії: перша стадія – 1992-1995рр. – до початку масової приватизації; друга стадія – 1995 – 1998 рр. – сертифікатна приватизація; третя стадія – 1998 – і до теперішнього часу – грошова приватизація, та повторна приватизація (наприклад “Криворіжсталь”, “Нікопольській завод феросплавів” та ін.). Аналіз процесів приватизації та повторної приватизації в Україні потребує окремого вивчення і виходить за рамки даної статті.

Але, не зважаючи на те, що процес первісного нагромадження капіталу в Україні ще триває, можна зробити певні висновки. Так, спостерігається подальше соціально-економічне розшарування суспільства, відчуження працівника від засобів виробництва і правове закріплення цього відчуження. Нагромадження капіталу відбувається переважно за рахунок перерозподільних процесів, а не реального економічного зростання. Перерозподілені капітали здебільшого перетікають за кордон, або у тіньовий бізнес, і, лише частково залишаються працювати в легальній економіці.

Аналізуючи трансформаційні процеси в постсоціалістичних державах, можна дійти висновку, що за ринкових перетворень практично застосовується теорія первісного нагромадження капіталу, з урахуванням специфіки історичного етапу розвитку сучасного суспільства.

Отже, до соціально – економічних передумов виникнення капіталу як системи виробничих відносин та класичного первісного нагромадження капіталу відноситься: високий рівень розвитку товарного виробництва і обігу; відсутність власних засобів виробництва у основної частини економічно активного населення, необхідних для організації власної підприємницької діяльності, що змушує працювати за наймом (робоча сила стає товаром); значна ступінь концентрації засобів виробництва й капіталу у невеликої частини господарюючих суб'єктів; головна мотивація діяльності господарюючого суб'єкта – одержання прибутку.

До спільних рис процесу первісного нагромадження капіталу, при класичному та інверсійному типі ринкового трансформування, відноситься: стихійний характер цього процесу; сформований торговий та банківський капітал та нагромаджений грошовий капітал поступово перетворюється у промисловий капітал; відбувається подальше соціально – економічне розшарування суспільства.

До відмінностей у механізмі нагромадження капіталу можна віднести наступні. Процес первісного нагромадження капіталу відбувається дуже стрімко та зжато в часі. В постсоціалістичних країнах первісне нагромадження капіталу відбувається в індустріально розвинутих країнах, і, характеризується глобальною реструктуризацією економіки. У цих умовах домінуючу роль серед засобів виробництва відіграють індустріальні виробничі фонди підприємств. Відокремлення товаровиробника від засобів виробництва відбувається за допомогою приватизації державного майна. Але сутність процесу ПНК не змінюється, як і раніше відбувається практичне відчуження робітника від засобів виробництва і правове закріплення цього відчуження. Відмінність від класичного ПНК полягає у засобі виробництва від якого відчужується працівник. При класичному ПНК у якості основного засобу виробництва виступає земля, а в ринковій трансформації інверсійного типу - у якості засобу виробництва виступають індустріальні виробничі фонди. І, нарешті, відбувається масовий відтік нагромадженого в країні грошового капіталу за кордон, що, в свою чергу, гальмує процес створення промислового капіталу і збільшує перехідний період.